

᠑ᠶᠠᠮᠠᠨᠢ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪɓbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

сөздің орнына «Латын әліпбійін алу ертерек» деген сөзді кіргізу туралы ұсыныс жасайды. Осыған байланысты М.Дулатов «Жобаның аяғындағы «ауызға алмасқа керек» деген сөздің орнына «Латын әліпбійін алу» деген сөзді орынсыз деп тану керек» түрінде өзгерту туралы ұсыныс жасайды. А.Байтұрсынұлы бұл ұсынысқа келісетінін білдіреді. Жобаның 2-бабы дауысқа салынған кезде Міржақыптың ұсынысын 8 адам жақтаса, Нұртазаның ұсынысына 7 дауыс беріледі. Сөйтіп, А.Байтұрсынұлының әліпбій туралы жобасы «Қазақ тұтынып отырған түрік әліпбійінің баспа түрінің дара болмауы баспа істеріне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатұн болғандықтан, ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрік әліпбійінің өзін түзету өзге әліпбій алудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрік әліпбійінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек. Латын әліпбійінің түрік әліпбійден артықтығы жалғыз-ақ даралық жағынан болмаса, басқа жағынан қолайсыз кемшіліктері көп болғандықтан, ол артықтығы да түрік әліпбійінің баспа түрін дараласақ, жоғалатұн болғандықтан, жана да латын әліпбійін жүргізу жұмысы өте көп іс, көп күш керек қылатұн болғандықтан, «латын әліпбійін алу» деген сөзді орынсыз деп тану керек» түрінде қабылданады. Алайда қаулы қабыл алынғаннан кейін Қостанайдың гүбірнелік оқу бөлімінен келген өкіл – Н.Ералыұлы Н.Залыұлы Қазақстан орталық атқару комитетінің мәжілісінде болуына байланысты сиездің бұл күнгі мәжілісіне қатыса алмай отырғанын алға тартып, қайраткердің әліпбій туралы жазып, қол қойып жіберген ұсынысын оқып шығады да оны дауысқа салуды тілейді. Орысша жазылған ұсыныстың қазақшасы: «Мәселе аса маңызды болғандықтан және араб әліпбійімен латын әліпбійінің айырмасы тиісті орындарда күн ілгері тексерілмегендіктен, бұл мәселе туралы тағайынды қарар шығарылмасын, бұл мәселе қазақ қалқы біріккеннен кейін, Қарақалпақтағы басқаларының өкілдері қатынасатұн болашақ сиезге салыну үшін оқу кемесеріетіне тапсырылсын». Н.Залыұлының ұсынысы дауысқа салынғанда қолдаушылардың саны да, қарсылардың саны да бірдей (сегіз-сегізден) болып шығады. Сол кезде мәжілісте болмағанмен, ұсынысына қол қойып берген Нұғыманның өз дауысы қосып есептеледі де қолдаушылардың саны 9, қарсылардың санын 8 дауыс түрінде есептейді. Бұл туралы кейінгі жазбаларында Ә.Бөкейхан Қазақ-қырғыз білімпаздар сиезінде латыншылар саны аз болғанмен, күн санап көбейіп бара жатқанын айтып, саяси астарын меңзейді.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде Нәзір Төреқұловтың әліпби туралы баяндамасы – 1924 ж. 15 маусымдағы күндізгі мәжілісте Н.Төреқұловтың жасаған баяндамасы. А.Байтұрсынұлы түрік әліпбійінің тиімділігін жан-жақты дәлелдегенмен, Мәскеудің арнайы тапсырмасымен келген Н.Төреқұловтың латын әліпбиіне көшу керектігін айтады. А.Байтұрсынұлының «Әріп мәселесін жете тексеру керек» деген сөзін қостай отырып: «Біз латын жазуын қазаққа күштеп алдырмақшы емеспіз, оның әдемілігіне де қызығып отырғамыз жоқ. Немесе өзі латын жазуын алуға қарсы болып отырып латын туралы «Ақ жол» газетінде жоба ұсынған Х.Досмұғамбетұлы сықылданып дәлелсіз, босқа еліктеп те жүргеніміз

жоқ. Біз Ақымет айтқандай, жете тексеріп, толық дәлелдер көрсеткелі отырмыз», – дей келіп, латын жазуының артықшылықтарын көрсетеді: «Мәселен, бір нөмір қазақ газетін басып шығару үшін 15 бұт араб (түрік) әрпі керек, ал латын әрпімен бассақ, 2 ½ бұт кетеді. Баспақаның түрік кәссісінде 174-200 әріп ұясы болады, латын кәссісінде 100-ден аспайды. Орыс наборшігі (әріп тізіуші) өз тілінде 7500 әріп тізгенде, латын әрпімен жазылатұн полак, прансұз тілдерінде 5500 әріп теріп шығарады; татар наборшысы өз тілінде 5500 әріп тізгенде, өзге қазақ, өзбек сықылдылардың тілінде 4000-4200 әріп тереді, араб тілінде 3000 шамалы ғана тереді. Қазақ наборшігі латын әрпімен өз тілінде орыстар сықылды 7500-ді тереді. Латын әрпі жазуға да түрікшеден жеңілірек. Мыс., түрік әрпінің әрбіреуі төрт түрлі латындікі бір-ақ түрлі (Ъ). Және түрік жазуында әріптердің өте түстестері бар, мәселен (р, з), нүктесі қатадан қойылмай кетсе, айыруға болмай қалады. Латын әрпінің тағы бір қолайлы жағы – оның жазу машинасына керектігі. Осы кезде біз кеңселерде қазақ тілін жүргізбек болып отырмыз. Бұл заманда жазу машинасыз кеңсе істері саулап жүріп кетпек емес. Түрікше жазу машинасын шығару пікірі басталғанына 25 жыл болды, содан бері әлі бір жөнді машина шыққан жоқ. Міне осының бәрін салыстырғанда латын әрпін алсақ, әрі оқуға, жазуға жеңілдігі, әрі жұмысының оңайлығы көрініп тұр. Ал қаржы жағына келсек, 15 бұт әріппен 2 ½ бұт әріптің бағасы бір еместігі өзінен өзі белгілі. Латынша басылған кітап арзанға түспек, қызметкерлердің саны азайып оларға жұмасалтұн ақы да кемімек. Сондықтан біздің латын жазуын алудан қашуымыздың жөні жоқ». Н.Төрөкұлұлы орыстардың латын жазуын алмай отырғанының себебін әдебиет кітаптары көп болғандықтан, оның бәрін қайта бастыру осы заманда қиын болып отырғанымен байланыстырады.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде түрік әліпбійін жақтаушылар – 1924 ж. 15 маусымдағы күндізгі мәжілісте баяндама жасаған А.Байтұрсынұлының ұстанымын қуаттап, пікір білдірушілер. Н.Төрөкұлұлының баяндамасынан кейін күндізгі мәжілісте М.Дулатұлы, Е.Омарұлы, кешкі мәжілісте Х.Досмұхамедұлы, М.Тұрғанбайұлы, И.Арабаев сынды зиялылар да А.Байтұрсынұлын ұстанымын жақтап сөйлейді. М.Дулатұлы Н.Төрөкұлұлының келтірген дәйектері түрік әріптерінің баспасын даралап алған жағдайда бұрынғы төрт түрі біреуге ғана айналатынын, сөйтіп, бұрынғысынан 4 есе кемійтінін, бір нөмірлік қазақша газетке латыншадан неше бұт әріп кетсе, түрікшеден де сонша кететінін; латыншаның ұясы қанша болса, түрікшенің де ұясы сонша болатынын, латыншада бас әріп (заглавная буква) бар, түрік әліпбійінде бас әріп болмағандықтан, түрікше ұя кем болатынын ескерте келіп, латынша әріптерді алуға біз қызығарлық жеңілдік де, арзандық та болмай қалатынын айтады. М.Дулатов: «Біздің қазақ жұртында аздық-көпті ақ үстінен қара танитұндар – сауаттылар бар. Латын жазуын алатұн болсақ, бізде бір сауатты адам қалмақ емес, онда сауатсыздықты жоюдың орнына біз сауаттылықты жою жолына түспекпіз. Осы күні баспақана күшіміздің кемдігінен, қаржының тапшылығынан қолдағы азын-аулақ кітептерімізді бастыра алмай, газет,